

Bouwhistorische en Archeologische

b e r i c h t e n

dween Helena van Broekhuizen vanuit Engelen via Bokhoven, Vlijmen en 's-Hertogenbosch naar Antwerpen. Volgens één der bronnen was zij door de omgang met "paapse familien en jonge dogters" verleid om tot de "bedriggerij van het Pausdom" over te gaan.

Het archief uit de twintigste eeuw biedt de onderzoeker nauwelijks stof tot onderzoek. In het jaar 1944 werd het archief door de Duitsers geplunderd en ook is een deel van het archief op andere wijze verloren gegaan. Het archief van de Hervormde Gemeente Engelen, waarvan onlangs door het Stadsarchief een inventarisatie plaatsgevonden heeft, is met uitzondering van recente, privacygevoelige stukken, openbaar.

Eveneens gereed kwam de inventaris van het archief van Drukkerij Smits dat na een faillissement in 1986 door ons werd verworven. Het bedrijf werd opgericht in 1925 door Henricus Smits en was jarenlang gevestigd in de St. Jorisstraat. Het archief bestaat bijna helemaal uit orderboeken uit de periode 1947-1980 en uit orderzakken uit de jaren 1970-1978. In de orderzakken bevinden zich ook modellen van het drukwerk. Het archief is volledig openbaar.

Gerrit Verbeek ■

■ Het voormalig H.T.S.-gebouw¹

De afgelopen maanden hebben de nieuwe gebruikers en bewoners van het voormalig H.T.S.-gebouw aan het Kapeelaan Koopmansplein hun intrek genomen in het nieuwe appartementen- en winkelcomplex. Het complex ligt op een markant punt van de Muntel. De oorsprong van het gebouw gaat terug naar de jaren twintig van deze eeuw, toen daar de Koninklijke School voor Kunst, Techniek en Ambacht werd gehuisvest. De verbouwing is grootscheeps aangepakt. Van het schoolgebouw is alleen de buitenste schil, het oorspronkelijke gebouw, aan de straatzijde gehandhaafd. De latere toevoegingen aan het binnengedeelte, het binnenterrein en aan de Van der Weeghensingel zijn gesloopt om plaats te maken voor nieuwbouw. De oude bouwmassa en het ontwerp zijn door deze forse sloop eigenlijk weer in ere hersteld. Ook de markante sierbeton randen zijn hersteld, evenals delen van het metselwerk. Toch is het oude beeld gewijzigd, omdat de opvallende oorspronkelijke stalen ramen

vervangen zijn door modernere exemplaren en er loggia's en deuren gemaakt zijn ter plaatse van de oude vensters. Bovendien steekt de nieuwe invulling deels boven de oude gevels uit. Het gebouw heeft een lange voorgeschiedenis. Voordat de eerste steen gelegd kon worden, gingen er vele bijeenkomsten, studiereizen en commissievergaderingen aan vooraf. De planvorming welke nodig was om een dergelijk monumentaal gebouw van de grond te krijgen, zal in deze bijdrage aan de orde worden gesteld.

Geschiedenis

De school werd 1812 opgericht, onder de naam 'Académie Imperiale et Royale de peinture, sculpture et architecture'. Zij nam haar intrek op de zolder van de toenmalige stadsarmenschool Achter het Wild Varken. Deze povere huisvesting werd in 1820 verhuurd voor een nieuwe locatie aan de Sint Jorisstraat. Bij besluit van 22 mei 1828 verleende Koning Willem I aan de tekenschool de titel van 'Koninklijke School voor Nutti-

*Het H.T.S.-gebouw na sloop van de latere toevoegingen. Duidelijk zichtbaar zijn de oorspronkelijke gevels aan het bin-
nenterrein. Foto vanaf de Van der Weeghensingel.
(Foto: BAM)*

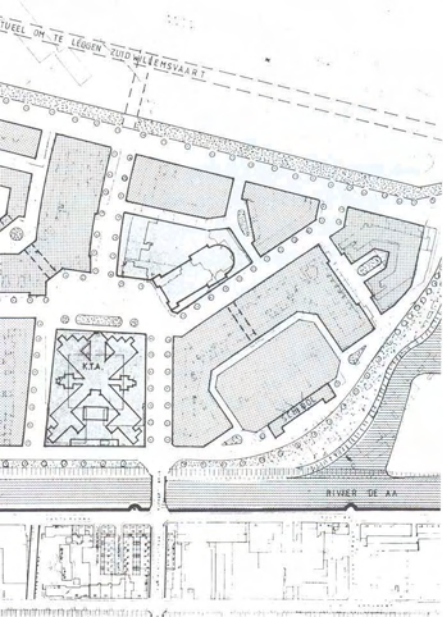
ge en Beeldende Kunsten'. De school groeide gestaag. Zij nam steeds meer leslokalen in gebruik, welke verspreid lagen over meerdere gebouwen: aan de Sint Jorisstraat, de Keizerstraat, de Wolvenhoek en Achter het Wild Varken. Aan het begin van deze eeuw voldeden de lokalen en de gespreide ligging niet meer aan de eisen van de tijd. Vooral het gebouw aan de Sint Jorisstraat verkeerde in een vervallen staat. In opdracht van de toenmalige Directeur Gemeentewerken Rückert werd een onderzoek gestart naar de plaats waar een centrale nieuwbouw van de school gerealiseerd kon worden. Uit de in aanmerking komende locaties kozen B&W in juli 1917 voor het Muntelterrein. Als voordelen voor "de Muntel" golden het noorderlicht, de rustige omgeving, de gunstige grondprijs en het feit, dat de wijk door de situering van zo'n groot schoolgebouw aan karakter zou win-

nen. Ook sloot het karakter van het onderwijs, hoofdzakelijk van ambachtelijke aard, aan bij het karakter van de wijk de Muntel, welke bestemd was voor arbeiders en kleine middenstand. De kosten voor de bouw werden geschat op f 297.000,-. Hiervan was f 271.220 uitgetrokken voor de gebouwen en de rest voor aankoop van de grond. Het zou nog ruim tien jaar duren voordat, op 28 november 1927, de nieuwbouw officieel in gebruik genomen werd. Een van de oorzaken van dit lange tijdsverloop was het grote aantal personen en instanties, dat zich met de bouwplannen bemoeide. De plannen werden voortdurend gewijzigd, dit tot ergernis van de Dienst Gemeentewerken, die telkens weer opdracht kreeg de nieuwe ideeën verder uit te werken. Een andere oorzaak was het dichtdraaien van de geldkraan door het Rijk. Juist toen de plannen nagenoeg gereed

waren, zette de regering het bouwen van ambachts- en nijverheidsscholen stop. Gelukkig kon het nieuwbouwproject later toch uitgevoerd worden.

Planvorming

In totaal zouden zo'n acht ontwerpen het licht zien. Het eerste plan dat werd ontwikkeld was het zogenaamde kruisplan, of molenwiekplan. Het werd november 1922 door de Bossche gemeenteraad aangenomen; ook de minister van Onderwijs hechtte er zijn goedkeuring aan. Het plan zou worden uitgewerkt door de Dienst Gemeentewerken. Er werd een commissie ingesteld bestaande uit: de Directeur Gemeentewerken, bij de bouw betrokken ambtenaren en een vertegenwoordiger van B&W. Gezamenlijk zou een invulling aan het plan gegeven worden. Om te zien wat mogelijk was, werden door de commissie excursies naar scholen in andere steden ondernomen. Op de eerste vergadering van de commissie, in december 1922, werd het kruisplan uiteengezet. Op enige kleine details na werd het plan als aangenomen beschouwd. In onderling overleg kwam een gewijzigd kruisplan tot stand, dat op de tweede vergadering, in januari 1923, werd besproken. Plotseling was aan dit voorliggende ontwerp, plan twee, echter niets meer goed. De tijdelijk technisch

Situering van de K.T.A. op de Muntel. Ingetekend is het niet uitgevoerde eerste ontwerp, het zogenaamde kruisplan. (Tekening: BAM)

ambtenaar Van Steenis kwam voor de dag met een schets, voorstellend hoe men, in vierkante vorm, de benodigde lokalen in de kleinst mogelijke ruimte opeen kon stapelen. De Dienst Gemeentewerken kreeg daarop de opdracht tot het ontwerpen van een vierkant plan, het zogenaamde trapeziumplan. Het kruisplan liet men daarmee vallen. Dit trapeziumplan werd plan drie. Daarop vonden B&W het gewenst het vastgestelde stratenplan van "de Muntel" te wijzigen, waardoor het trapeziumplan moest worden aangepast. Dit gewijzigde trapeziumplan, plan vier, vond men bij nader inzien niet voldoende. Ook de plannen vijf, zes en zes A belandden in de prullenbak.

Sleutelwoorden waren nu bezuinigen en inkrimpen. Mei 1923 ging plan zeven naar B&W. Dit plan werd de maand daarop aan de Inspecteur-Generaal van het Nijverheids-onderwijs, De Groot, getoond. Deze stond er welwillend tegenover en verzocht om een nadere uitwerking, met bijhorende tekeningen en begroting. Ditmaal zag het er veelbelovend uit. Er kwam een bestekplan, dat wil zeggen tekeningen plus bestekbeschrijvingen van onder- en bovenbouw. Dit bestekplan werd op 27 juli 1923 bij B&W ingediend en enige dagen later naar Den Haag opgestuurd.

De definitieve goedkeuring uit het Haagse bleef echter uit. De regering wilde niet met de benodigde financiën over de brug komen. Van de zijde van B&W werd er alles aan gedaan om het tij te keren. Men kreeg minister Colijn zover toch met de noodzakelijke nieuwbouw in te stemmen; wel eiste de minister dat de oorspronkelijke plannen zeer vereenvoudigd en versoberd zouden worden. Na elf maanden wachten was de Dienst Gemeentewerken weer "terug bij af" en werd zij opnieuw gedwongen de plannen bij te stellen. Juni 1924 werden de tekeningen bekeken door twee ambtenaren van het Departement van Financiën. Opnieuw moest er worden ingekrompen. Oktober 1924 werden de nieuwe tekeningen, plan acht, voorge-

legd aan het Departement van Financiën. De nieuw ontworpen indeling en de afmetingen werden toen in principe goedgekeurd. De indeling kwam van de hand van de adjunct-directeur van de K.T.A., de heer H.J.W. Mens. Het ontwerp was van de stadsarchitect P. van Kessel. Uiteindelijk werd dit plan door de Minister van Onderwijs definitief goedgekeurd. Het is verbazingwekkend dat na een dergelijke voorgeschiedenis er toch nog zo'n fraai ontwerpplan van de tectafel kon komen.

Uitvoering en opening

In november 1924 kon dan eindelijk de aanbesteding van de fundering plaatshebben. De bouwkosten werden inmiddels geschat op f 500.000,-, de grondprijs op f 95.000,-. Het eerste deel van het project werd uitgevoerd door de N.V. Zuid Nederlandsche Betonbouwmaatschappij. Toen deze eind september 1925 de onderbouw opleverde, werd terstond de bovenbouw aanbesteed. Uitvoerder van dit deel werd aannemer H. van Kessel uit Nijmegen, voor een bedrag van f 305.000,-. Eind 1927 kwam de bouw gereed. Op 28 november 1927 kon door Prins Hendrik de officiële opening worden verricht. De hoge gast arriveerde per trein in Den Bosch. Op het station werd hij opgewacht door onder meer waarnemend Minister van Onderwijs Mr. J. Kan, Inspecteur-Generaal van het Nijverheidsonderwijs De

Groot, Burgemeester van Lanschot en wethouder Krijgsman. Om een uur 's middags arriveerde het gezelschap bij de nieuwe school. Burgemeester van Lanschot sprak het welkomstwoord. Een van de onderdelen van de opening was de onthulling van een borstbeeld van koningin Wilhelmina door prins Hendrik, welk in het trapenhuis stond opgesteld. Tot slot volgde nog een rondleiding door het gebouw.

Het in de stijl van de Amsterdamse school uit gele bakstenen opgetrokken gebouw, werd in de jaren dertig geprezen als een van de best geslaagde onderwijsgebouwen in het land. Later zou het worden uitgebreid, naar een ontwerp van architect P. de Graaf, welke toevoeging nu weer verwijderd is. Samen met de aan de overzijde gelocaliseerde kerk met pastorie gaf zij karakter en gestalte aan het centrale plein van de Muntel. De kerk is inmiddels al weer geruime tijd verdwenen en de voormalige school heeft thans een behoorlijk ander aanzien gekregen. Toch is de stedenbouwkundige opzet van de Muntel bij al deze veranderingen niet aangetast. Het centrale plein is tot op de dag van vandaag gehandhaafd, ook al heeft de bebouwing aan dit plein een ander karakter gekregen.

Eddy Smits ■

Noten

1. Bewerking van: drs. E.R.A. Smits, J.M.J. Willems, *De Muntel. Historisch Stedenbouwkundig Onderzoek 's-Hertogenbosch* (Gennep / 's-Hertogenbosch 1990) 83-88. Aanvullende bron: A.F.O. van Sasse van Ysselt, *De voorname huizen en gebouwen van 's-Hertogenbosch*, Deel I ('s-Hertogenbosch 1910) 427.

■ Bouwhistorisch onderzoek Verwersstraat 85

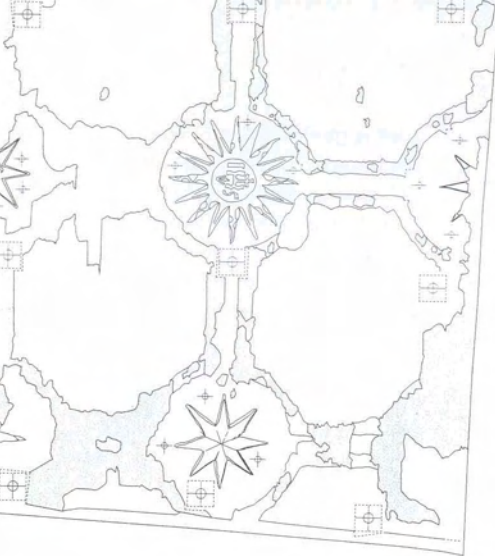
Tijdens restauratiewerkzaamheden in het interieur van het pand Verwersstraat 85, een 18e-eeuws herenhuis, zijn restanten aangetroffen van een ouder middeleeuws woonhuis en onderdelen van een bijzonder stucplafond, dat naar alle waarschijnlijkheid dateert uit omstreeks 1680. Dit is, voor zover bekend, het oudste nog aanwezige stucplafond in een Bosch' woonhuisinterieur. Het pand Verwersstraat 85 is een breed huis dat in zijn huidige vorm is ontstaan in 1776 door samenvoeging van twee huiserven aan de zuidzijde van de Verwersstraat. De toenmalige eigenaar, mr. Antoni Martini, pensionaris van 's-Hertogenbosch, verbouwde het pand tot een representatief herenhuis. In het interieur van het huis bevinden zich dan ook diverse zaken die uit de late 18e eeuw dateren, zoals een tweetal stucplafonds uit respectievelijk 1777 en 1796. Uit het bouwhistorisch onder-

zoek is gebleken dat binnen het herenhuis een ouder middeleeuws woonhuis schuilt. Van dit oudere huis zijn aan de rechterzijde van het huidige pand nog de kelder onder het achterhuis, de zij- en dwarsmuren en een groot gedeelte van de verdiepingsvloer en kapconstructie bewaard gebleven.

In het voormalige achterhuis van dit middeleeuwse pand, nu rechter achterkamer, werd tijdens het onderzoek een opmerkelijk interieur-onderdeel teruggevonden nadat een

Het IHS-monogram, het omringende lijstwerk is verdwenen. Ter plaatse van de ontbrekende delen zijn de rinkellatten als drager van het plafond zichtbaar. De latten zijn met gesmede spijkers tegen de kinderbalken bevestigd. (Foto: BAM)

Fotogrammetrische opname van een deel van het plafond. (Opname: IBID, 's-Hertogenbosch)

verlaagd plafond uit het begin van de 20e eeuw werd verwijderd: onder de vloer van de verdieping, die overigens bestaat uit beschilderde laat-middeleeuwse moer- en kinderbalken, werden onderdelen aangetroffen van een oud stucplafond, dat bij de restauratie is geconserveerd. Het stucplafond heeft eenvoudige ornamenten en restanten van profiellijsten. Het is aangebracht op een met (koe-) haar verstevigde leemlaag die is bevestigd op zgn. rinkelatten. Deze latten zijn gespijkerd tegen de onderzijde van de kinderbalken van de middel-eeuwse verdiepingsbalklaag. Een dergelijke constructie laat zich goed plaatsen in de tweede helft van de 17e eeuw. Hoewel veel elementen van het plafond in de loop van de tijd zijn verdwenen kan toch

een totaalbeeld van de oorspronkelijke vormgeving worden gereconstrueerd aan de hand van de nog resterende onderdelen. Op symmetrische wijze waren lijsten aangebracht, die het plafond in vakken verdeelden, op hoeken en in het midden voorzien van ornamenten: sterren, engelen, kleine medaillons en, midden in het achterste (moer-) balkvak een stralenkrans met het IHS-

monogram, oftewel een Jezus-monogram (IHS=lheusus, later ook wel uitgelegd als Iesus Hominum Salvator¹). Vooral tijdens de 17e-eeuwse contrareformatie werd dit symbool toegepast, onder andere in het Jezuïeten-ordezegel dat bij de letters IHS het kruis heeft afgebeeld met daaronder drie strepen die de drie nagelen als lijdenswerk-tuigen symboliseren.² Het medaillon in de Verwersstraat heeft dezelfde vormgeving. Afgaande op de tot dusver bekende gegevens betreffende de eigenaars en bewoners van het huis (Van Sasse van Ysselt heeft de eigenaars vanaf 1508 beschreven³) komt met name één persoon in aanmerking die in verband zou kunnen worden gebracht met dit religieus getinte stucplafond: in 1680 wordt Agnes van Houbraken, "geestelijk dochter" eigenaresse van het pand. Geestelijke dochters (ook wel bekend onder de naam "kwezels") waren vrou-

wen die zich vooral in de 17e en 18e eeuw onderwierpen aan een religieuze, maagdelijke leefwijze, zonder het afleggen van een kloostergelofte en het intreden in een kloostergemeenschap. Zij kozen een geestelijk leidsman (doorgaans de pastoor van de parochie) die in overleg met de betrokkene een leefregel en dagindeling opstelde.⁴ Het ligt voor de hand dat Agnes van Houbraken haar woonhuisinterieur heeft laten aanpassen aan haar leefwijze. Het plafond is hiervan een passende afspiegeling. In de zuidelijke Nederlanden (het huidige België) zijn dergelijke 17e-eeuwse stucplafonds regelmatig aangetroffen in woningen van bijvoorbeeld begijnhoven.⁵

Harry Boekwijt ■

Noten

1. J.J.M. Timmers, *Symboliek en iconographie der christelijke kunst* (Roermond-Maaseik 1947) 82-83.
2. Ibidem, 84.
3. A.F.O. van Sasse van Ysselt, *De voorname huizen en gebouwen van 's-Hertogenbosch*, 3 dln. ('s-Hertogenbosch 1910-1916) II p. 246-249.
4. Vriendelijke mededeling Ch.C.M. de Mooij, Rosmalen. Voor een nadere beschouwing betreffende het verschijnsel "geestelijk dochter" wordt verwezen naar zijn onlangs verschenen proefschrift: Charles de Mooij, *Geloof kan bergen verzetten. Reformatie en katholieke herleving te Bergen op Zoom 1577-1795* (Hilversum 1998).
5. Vriendelijke mededeling